

Bijdrage tot de tonologie van de Oostlimburgse dialecten

door V. VERSTEGEN O. F. M.

Over de eigenaardige intonatie van de Limburgse dialecten is reeds heel wat geschreven, zonder dat nochtans een volledig inzicht in de aard en de verbreiding van dit polytonisch verschijnsel werd bekomen.

Voldoende is bekend dat er twee accenten of tonen bestaan die we zullen benoemen met de bij ons best bekende en gemakkelijkste benamingen van sleeptoon en stoottoon. Met een van beide accenten nu wordt elke beklemtoonde lettergreep uitgesproken en die intonatie is dan ook phonologisch relevant. Dit is het geval in onze Zuidnederlandse Limburgse dialecten; mogelijk is dit niet overal zo. W. DOLS (1) beweert dat in het dialect van Sittard alleen lettergrepen met lange syllabedragers, d. w. z. lettergrepen met diphtong, met lange monophthong of met korte vokaal gevolgd door bepaalde consonanten een phonologisch relevante oppositie zouden hebben. Uitgesloten zouden dus zijn b. v. de lettergrepen met korte vokaal en een occlusief: *p, t, k*. In onze dialecten echter schijnen die evengoed een eigen intonatie te hebben, zodat ze niet met een andere kunnen uitgesproken worden zonder op een inheemse hoorder een valse indruk te maken.

(1) W. DOLS, *Een phonologisch probleem der Limburgsche dialecten*, *Onze Taaltuin*, IX (1940-41), bl. 194.

Waarin die tonen nu bestaan, hoeft hier niet te worden uitgelegd, hoofdzaak is, gelijk Prof. GROOTAERS in zijn laatste bijdrage tot dit probleem schreef (1) de phonologische tegenstelling tussen de twee tonen.

De twee tonen bestaan in de Zuid- en in de Oostlimburgse dialecten zowel als in de Rijnlandse, doch de verdeling over de woorden is niet overal dezelfde : in een dialect wordt een woord met stoottoon uitgesproken terwijl het in een ander sleптоon heeft. Bijzaak is ook wel of de sleптоon muzikaal stijgend of dalend is, terwijl dan de stoottoon dalend of stijgend is. Zo is te Tongeren de sleптоon stijgend en de stoottoon dalend (2), terwijl in de Maaslandse dialecten soms het tegenovergestelde schijnt voor te komen. Hoofdzaak blijft de tegenstelling, daar deze tegenstelling noodzakelijk is voor het begrijpen ; de accentoppositie is relevant, ofschoon de accenten niet uitsluitend gebruikt worden om het onderscheid tussen de woorden aan te duiden. Ieder woord heeft zijn eigen toon, ofschoon die toon niet altijd noodzakelijk is om het woord verstaanbaar te maken ; dit is alleen absoluut noodzakelijk bij de homoniemen ; maar een woord, buiten de homoniemen, uitgesproken met een verkeerd accent, wordt wel begrepen maar zal bij de toehoorder de indruk laten dat de spreker een vreemdeling is en niet tot dezelfde taalgemeenschap behoort. Ieder woord heeft zijn bepaalde intonatie of toon, doch die toon is niet zo absoluut dat hij niet kan veranderen : een woord kan een andere toon aannemen om een andere grammatische functie aan te duiden. Zo bestaan er een aantal woorden die alleen door de intonatie het onderscheid tussen enkelvoud en meervoud laten kennen.

(1) L. GROOTAERS, *Bijdrage tot de Zuidlimburgsche Tonologie, Feestbundel H. J. van de Wijer*, II, bl. 85-86.

(2) L. GROOTAERS, *Het Dialect van Tongeren, Leuv. B.*, VIII (1907), bl. 218 vlg.

Zo heeft het toonverschil insgelijks een rol te vervullen in de vormleer, ofschoon dat toonverschil hier niet primair is : het is niet de toon die primair de verschillende functies aanduidt, maar het zijn de verschillende vormen van de woorden in de onderscheiden functies die de toonrelatie hebben doen ontstaan. Tegenwoordig echter wordt de functie echter in veel gevallen alleen door de toon aangegeven.

Dit zijn alle bekende zaken waarmee we ons dan ook niet langer hoeven bezig te houden. Er is echter een ander probleem, een phonetisch probleem dat onze aandacht vraagt. Wanneer we in ons eigen dialect, nl. dit van Mechele-aan-de-Maas, de toonrelatie in de vormleer beschouwen, dan vinden we dat aan de verschillende tonen ook somtijds een verschillende klank beantwoordt. Voorbeelden maken dit onmiddellijk duidelijk : *pē:r*, mv. *pērə* „peer”.

Het adj. „geel” „die muur is geel” *diə mūr es gēl*,
maar „een gele muur” *ən gē:l mūr*.

Het werkw. gaan *ix gē:n*, maar *vər gōn*.

De verandering van toon heeft een verandering van klank tengevolge. Op dit feit en tegelijkertijd probleem werd, zover ik weet, voor het Limburgs niet uitdrukkelijk gewezen.

Vooreerst moeten we dus trachten het verschijnsel te beschrijven. Op de eerste plaats gaan de gevallen uit de vormleer, daar deze de eenvoudigste zijn :

1. M e r v o u d s v o r m e n .

nə wēx, *twiə wē:x* „weg”

Omgekeerd : *nē:f*, *nēvə* „neef”

pē:s, *pēzə* „pees”

strē:n, *strēnə* „streng garen”

snē:j, *snējə* „sede brood”

sē:n, *sēnə* „scheen”

pē:r, pēra „peer”
kē:l, kōla „steenkool”
vō:r, vōra „voor” subst.
q̄:s, ōza „kous”
zō:l, zōla „zool”
blō:r, blōra „blaar”
krō:x, krōga „kraai”
mō:n't, mōn'a „maand”
nō:l, nōl'a „naald”
šrō:m, šrōma „schram”.

2. Deminutieven.

Vooraf moet opgemerkt worden dat deze gewoonlijk umlaut vertonen.

Hier heben we veel voorbeelden.

Tegenover *kāmər, kēmərka* ; *nāgəl, nēgəlka* ; *āmər, ēmərka* „hamer” ; *wāgəl, wēgəlka* „wagen” ; *kārt, kērt'a* ; *plāt, plēt'a* ; *āp, ēpkə* ; *vāt, vēt'a* staan een hele rij met *ē* :

ān, ēnkə „haan”
ās, ēskə „haas”
krāx, krēxskə „kraag”
krān, krēnkə „kraan”
grāf, grēfka „graf en gracht”
māl, mēlka „maal, tes”
nās, nēskə „neus”
šrāx, šrēxskə „schraag”
vān, vēnkə „vaandel”
vām, vēmka „draad garen, vadem”
vlāj, vlējka „vlade”
zāl, zēlka „zaal en zadel”
plāts, plētskə „plaats”
səgār, sēgērka „sigaar”
vās, vēskə „vaas”
rām, rēmka „raam”

šāf, šēfka „schaaf”

blāt, blēt’ə „blad”

rāt, rēt’ə „rad”.

Voorbeelden met anderen vokalen :

wēx, wēxskə mv. *wēx* „weg”

brēt, brēt’ə *brējər* „rek”

spēl, spēlka *spēla* „spel”

zēf, zēfka *zēvər* „zift”

bōrt, boert’ə *bært* „boord”

Vgl. hiermee *pōrt, pært’ə* „poort”.

3. Adjectieven.

Waar er vroeger een *e* als uitgang was, hebben we nu stoottoon :

grōf „grof”, *dadesgrōf* (1) „dat is grof” maar ’n *grōf vīl* (1) „een grove vijl” ;

ōl „hol”, *nən q̄lə bōum* „een holle boom”, *də bōum ɛs ɔl* ;

gēl „geel”, *ən gēl mūr* „een gele muur”, *də mūr ɛs gēl, ə gēl ūs* „een geel huis” ;

šēl „scheel”, *nəšēlə man* „een schele man”, *dē man ɛs šēl* „die man is scheel”.

Hetzelfde verschijnsel bij comparatieven en superlatieven :

grōf, grōvər ; *gēl, gēlər, gēlstə*.

4. Werkwoorden.

In de vervoeging hebben we stoottoon in de 1^e, 2^e en 3^e persoon enkelvoud van de indicatief. We nemen alleen de 1^e persoon omdat de twee andere regelmatigumlaut hebben en dus een gans ander vokalisme vertonen :

trēja „treden” *ix trēj, vər trēja*

zwēra „zweren” *ix zwēr, vər zwēra*

(1) De Sandhi wordt in de spelling niet aangegeven.

wēra „worden” *ix wēr, vər wēra*
spēla „spelen” *ix spēl, vər spēla*
kōma „komen” *ix kōm, vər kōma*
mōgə „mogen” *ix mōx, vər mōgə*.

Omgekeerd echter :

blōza „blazen” *ix blē:s, vər blōza*
stōn „staan” *ix stōn, vər stōn*
gōn „gaan” *ix gōn, vər gōn*
brōja „braden” *ix brōj, vər brōja*
ōla „halen” *ix ol, vər ōla*
dūn „doen” *ix dōn, vər dūn*.

Hierbij kunnen nog enkele voorbeelden gevoegd worden uit de woordvorming. Tegenover :

smēr „smeer”, staat *smēra*
zwēr „zweer” *zwēra*
smēt „smid” *smēja*

en het mv. *smēj*, maar dim. *smēt'a*

zēf „zift”, naast *zēva*
təvrēja „tevreden”, naast *vrēi* „vrede”
wērt „waard”, naast *wērdax* „waardig”
bōr „boor”, naast *bōra* „boren”.

Uit al al deze voorbeelden kunnen we reeds de conclusie trekken dat de stoottoon de vokaal meer open maakt en de sleeptoon meer gesloten. Ik meen dat we wel de dubbele werking mogen aannemen. Dat de sleeptoon de klank meer gesloten maakt, blijkt klaar uit de voorbeelden met wgm. *ā*. Deze *ā* heeft in het dialect altijd als resultaat *ō*. Welnu in de aangehaalde voorbeelden *stōn*, *gōn*, *ōla*, *brōja*, *blōza*, alle met wgm. *ā* hebben we *ō*. Deze *ō* vinden we juist in die vormen die sleeptoon hebben gekregen. Gewoonlijk immers hebben de woorden met wgm. *ā* stoottoon. Aan de andere kant blijkt ook dat de stoottoon de klank meer open maakt. De geciteerde voorbeelden bewijzen dit voldoende. Een enkel willen we hier nog eens herhalen. De adjectieven

moeten stoottoon hebben in het mann. en vrouw. enkelv. en in het meervoud ; sleeptoon in het onz. enkv. en in het gezegde :

gēl „geel” : *nə gēla vluər* „een gele vloer”, *ən gēl mūr* „een gele muur”, *ə gēl blāt* „een geel blad”, *gēl blājər* „geel bladeren”, *ət blāt es gēl* „het blad is geel”.

Het resultaat is dus : stoottoon meer open, sleeptoon meer gesloten klank.

Nu zouden we de hele klankleer van het dialect aan deze gegevens moeten toetsen en dan zouden we een aantal afwijkingen van de normale klankontwikkeling kunnen verklaren.

Bij wgm. *a* heeft de umlaut drie verschillende klanken *ɛ* in *bət* „bed”, *ɛ* in *vərstən'əx* „verstandig”, *e* in *menš* „mensch”. Nu die drie klanken kunnen voorkomen voor dezelfde konsonantenverbinding, nl. gedekte nasaal ; deze moet dus geen invloed uitgeoefend hebben : *menš* „mens”, *enkəl* „enkel”, *en'əx* „handig”, *vərstən'əx* „verstandig”.

De open klank *ɛ* vinden we ook in wat gewoonlijk de secundaire umlaut wordt genoemd nl. in de meervoudsvormen : *bək* bij bak, *tək* bij tak, *zək* bij zak, doch hier hebben we stoottoon. De regelmatige klank van de umlaut zou moeten zijn *ɛ* in gesloten en *ē* in open syllabe b. v. *bət* „bed”, *bēk* „beek”, *bētər* „beter”. Deze klank vinden we inderdaad in woorden met sleeptoon : *ēmərka* „hamerke”, *kēmərka* „kamerke”, *vēt'ə* „vatje” en zo meen ik voorlopig te mogen besluiten dat de open klank *ɛ* of *ē* alleen te wijten is aan de andere betoning. Alle mogelijke voorbeelden zouden natuurlijk eerst moeten onderzocht worden om een definitief oordeel te kunnen vellen.

Bij wgm. *ē* wordt daardoor ook de ontwikkeling tot *ē* tegenover *ɛ* duidelijk ; *ē* is de gewone ontwikkeling b. v. : *šēp* „schepen” tegenover *wɛx* „wegen”.

Hetzelfde geldt voor wgm. *i*. De ontwikkeling in open

syllabe loopt ongeveer parallel met deze van wgm. *ë*. Hier ook worden een aantal vormen duidelijk waarvoor anders geen reden kan worden aangegeven : b. v. *nēf* „neef”, *pēr* „peer”, *vrēi* „vrede”, *snēj* „snede”.

Een aantal voorbeelden met geronde vokaal kunnen hier nog vermeld worden. Voor wgm. *a*-umlaut, *ë* en *i* worden die verdeeld in twee categorieën ofwel *ø* ofwel *æ* b. v. *sləm* „slim”, *lɔp* „lip”, *krɔmpə* „krimpen”, tegenover *stæm* „stem”, *væš* „vis”, *šæpə* „scheppen”, *vlæxtə* „vlechten”. Bij wgm. *a* hebben we gewoonlijk *æ* doch *ø* in een paar voorbeelden met sleeptoon : *øme* „hemd”.

Bij wgm. *o* en *u* zijn weer een aantal woorden met afwijkend vokalisme dat door de toon kan verklaard worden b. v. *kōrt* „koord”, tegenover *bōrt* „boord” en *pōrt* „poort” : de *r* kan dus geen invloed gehad hebben. Andere voorbeelden zijn : *bōx* „boog”, *stōf* „stooft”, en *vōr* „voor”, drie woorden die gans alleen staan met *ō* tegenover al de andere met *o*. Hetzelfde geldt voor *lænə* „leunen” en *væl* „veel” tegenover *nogə* „negen”, *vər* „voor” voorz.

Voor wgm. *á*, die regelmatig *ō* wordt, werden boven reeds genoeg voorbeelden aangehaald ; alleen willen we hier nog bijvoegen *brōmal* „braambes” en *slōn* „slaan”.

Alle woorden kunnen hier niet nagegaan worden ; om te eindigen met deze, reeds te lange reeks voorbeelden, willen we nog enkel wijzen op sommige werkwoordelijke vormen.

In het praeteritum van de zogenaamde sterke werkwoorden is over het algemeen, gelijk in het Nederlands, de vokaal van het meervoud ook in het enkelvoud ingedrongen. Nochtans vinden we bij een aantal werkwoorden in het enkelvoud weer een ander vokalisme, b. v. in de 1^e klasse bij bijten, *ix bēt*, *vər bētə*

ix šrēf, *vər šrēvə* „schrijven”

ix kēk, *vər kēkə* „kijken”

ix krēx, *vər krēgə* „krijgen”.

In de 2^e klasse *rȳkə* „rieken”, *ix rōk*, *vər rōke*.

Bij de 4^e klasse hebben we weer een ander geval : bij treden hebben we *ix trōj*, *vər trōjə* i. p. v. *ix trōj* gelijk *ix brōk* „brak”.

Eenzelfde geval in de 5^e klasse : *vər gōvə* „wij gaven” bij *ix gōf* en *ix genōs*, *vər genōzə* van genezen.

We willen niet beweren dat dit alles al heel duidelijk is en dat dit verschijnsel een op alle gevallen passend sleuteltje zou zijn ; veel gevallen moeten nog onderzocht worden, elk woord zou bijna afzonderlijk moeten gecontroleerd worden, maar voorlopig kunnen we bevestigen dat de intonatie de klank verandert of ten minste dat een verschillende intonatie vergezeld gaat door een speciale klank : de stoottoon veroorzaakt of gaat gepaard met een meer open, de sleптоon daartegen met een meer gesloten vokaal.

Welke klanken worden getroffen : Zeker de *e*, *o* en *eu*-klanken. Of ook nog andere b. v. *e* tegenover *i* en *o* tegenover *u* is nog niet zo duidelijk en moet verder onderzocht worden. Enkele gevallen wijzen wel op zulk verschijnsel : b. v. *ke'nt* „kind” tegenover *kin't'ə*, *le'nt* „lint” *len't'ə* en *dūn* „doen” *ix dōn* „ik doe”.

Een andere vraag is of dit verschijnsel phonologische waarde heeft. Ik meen van niet. Het is slechts een concomitante eigenschap van de klanken. Relevant zou het zijn wanneer een *ē* sleптоon en *ē̄* altijd stoottoon zou hebben. Dit is niet het geval, zeker niet bij de *ō*, waar er vormen zijn met *ō* b. v. de meerv. van de werkwoorden van de 5^e klasse *vər zōtə* „wij zaten”, die sleптоon hebben. Sleптоon of stoottoon bij een bepaalde vokaal is phonologisch relevant, maar hierbij komt als een concomitante eigenschap dat de klank daardoor of daarbij meer gesloten of meer open is.

Een gevolg van deze concomitante eigenschap is evenwel

dat het aantal homoniemen in ons dialect daardoor verminderd wordt. Wanneer we de voorbeelden uit de boven geciteerde bijdrage van Prof. GROOTAERS vergelijken met de vormen in ons dialect, dan vinden we in de eerste reeks van de volkomen homoniemen slechts 10 voorbeelden van de 39 te Tongeren en van de onvolkomen homoniemen 29 van de 83. Het wegvallen van de homonymie komt echter niet alleen voort doordat sleeptoon en stoottoon een ander klank vertonen; een aantal voorbeelden vallen weg door de eigen klankontwikkeling van het dialect.

Er blijft nu nog het moeilijkste probleem, nl. een verklaring van het verschijnsel. Hoe komt het dat sommige vokalen met sleeptoon meer gesloten zijn dan deze met stoottoon?

Dat een stijgend muzikaal accent een meer gesloten klank teweegbrengt, werd reeds door GROOTAERS na COLINET aangenomen (1). Dit verklaart vormen als *gōn*, *stōn*, *slōn*, die anders regelmatig *gōn*, *stōn*, *slōn* moesten luiden. Het zijn woorden die normaal stoottoon moesten hebben, maar die feitelijk met sleeptoon worden gesproken. Daartegen staan echter ook weer vormen met sleeptoon waar de *ō* nochtans bewaard bleef b. v. *vər brōkə*.

Alleen een uitvoerig experimenteel onderzoek van de dynamische en muzikale qualiteiten van de tonen zal hierin waarschijnlijk klaarte brengen. Het was ons alleen er om te doen aan te tonen hoe in de Oostlimburgse dialecten de verschillende tonen een andere klank voortbrengen of ten minste met een andere klank gepaard gaan.

(1) L. GROOTAERS, *Het Dialect van Tongeren*, *Lew. B.*, VIII (1907), 223.